

DE MEEGEDRAGEN TIJD

Een bibliografisch essay over de temporele aspecten van culturele identiteit en migratie (1)

Mark ELCHARDUS

Ignace GLORIEUX

Michellne SCHEYS

In dit artikel trachten de auteurs de relevantie te illustreren van de sociologie van de tijd voor de studie van de migratieprocessen en van de interculturele relaties die daaruit resulteren.

Ze doen dit meer specifiek door de relatie te onderzoeken tussen, enerzijds de tijdsconcepties en -perspectieven, de attitudes t.o.v. en de gebruiken m.b.t. de tijd en, anderzijds de culturele, ethnische en religieuze identiteit.

Met betrekking tot de internationale migratie, lijkt deze relatie door minstens zes verschillende factoren te worden beïnvloed: (1) de plotse overgang van een rurale naar een urbane en geïndustrialiseerde omgeving; (2) het perspectief van de terugkeer naar het land van herkomst; (3) de confrontatie met de cultuur van het gastland en met andere immigrantenculturen; (4) de religieuze, ideologische en politieke ontwikkelingen in het land van herkomst; (5) de reacties van het gastland en de problemen die daaruit resulteren; (6) de minderheidspositie van de migranten.

De convergentie of de conflicten tussen verschillende culturen, de moeilijkheden i.v.m. het bewaren van een culturele identiteit en de kansen op een multi-culturele samenleving, vormen een centraal belangstellingsveld van de meeste migratiestudies². Het is echter opmerkelijk dat deze studies die de nadruk leggen op de culturele impact van de migratie, de confrontatie tussen enerzijds de tijdsconcepties en -perspectieven, de houdingen en gebruiken m.b.t. de tijd van de migranten en anderzijds deze van het gastland, zelden of nooit behandelen.

In dit artikel formuleren we een aantal argumenten die de sociale wetenschappers ertoe kunnen aanzetten de migrantenproblematiek ook eens vanuit deze confrontatie te benaderen. De onderliggende hypothese is dat de temporele aspecten van het handelen een belangrijke rol spelen in de ontwikkeling en de bevestiging van een culturele, religieuze en ethnische identiteit en dus in de dynamiek van integratie en segregatie.

Gezien het oriënterend karakter van deze bijdrage vonden we het zinvol de tekst te voorzien van een uitgebreide lijst van bibliografische referenties. In de meeste gevallen hebben deze literatuurverwijzingen geen betrekking op de migratieproblematiek als dusdanig. Ze zijn eerder richtinggevend voor onderzoekers die het gepresenteerde, temporeel perspectief willen gebruiken in hun studie van de migratie.

1. INLEIDING

De eerste theoretische aanzetten voor een sociologie van de tijd zijn te vinden in het werk van E. Durkheim (1912). In 'Les Formes Élémentaires de la vie Religieuse' probeert Durkheim aan te tonen dat de categorie 'tijd' niet verklaarbaar is vanuit het individuele bewustzijn. Hij stelt daarentegen dat de tijd in wezen een collectief karakter heeft, het is immers het ritme van het sociale leven dat aan de basis ligt van de categorie 'tijd'. De tijdsrekening is enerzijds de uitdrukking van het ritme van het leven van een collectiviteit (riten, feesten, ...), terwijl het anderzijds tevens dit ritme bepaalt. Durkheim benadrukte dat de 'tijd' socio-cultureel bepaald wordt en alsdusdanig varieert over verschillende culturen.

Hoewel de studie van de 'sociale tijd' sinds Durkheim een groeiende belangstelling heeft gekend, is het concept sindsdien nauwelijks veranderd. In deze conceptie staat de culturele grondslag van de tijd duidelijk centraal.

Sociale tijd kan worden opgevat als een vorm van menselijke zingeving die ontwikkeld wordt in processen van sociale interactie en gestructureerd wordt in de instituties en organisaties van elke samenleving (Lewis, J.D., Weigert, A.J., 1981).

Het belang van 'tijd' voor de studie van inter-culturele en inter-ethnische relaties werd herhaaldelijk onderlijnd door Evert C. Hughes (cfr. Hughes, E.C., 1948, 1961). Op het congres 'Race Relations in World Perspective' in Hawaii in 1954 bv., sprak hij de hoop uit '... to hear the members of the conference discuss the problem of time and of timing in the social, economic, and political events and change of the various racial frontiers of the world' (Hughes, E.C., 1971: 189). In welke mate aan deze verzuchting werd voldaan, is ons niet bekend. In de dertig jaar die sindsdien zijn verlopen, werd echter nauwelijks aandacht besteed aan de temporele aspecten van de migratieproblematiek.

Net als Hughes zijn we overtuigd van het belang van de diverse temporele aspecten in het proces van inter-culturele en inter-ethnische relaties, en dus ook van hun belang voor de studie van het migratieproces en van zijn consequenties.

2. De temporele aspecten van het handelen

Onder temporele aspecten verstaan we de verschillende concepten die sociale actoren hanteren om zich in de tijd te situeren, hun handelingen temporeel te coördineren, en om hun ervaringen te interpreteren in termen van de relaties tussen het verleden, het heden en de toekomst. De temporele aspecten kunnen bijgevolg beschouwd worden als een concretisering en een uitdrukking van de maatschappelijke waarden en normen. De studie van deze aspecten biedt dan ook een mogelijkheid om de wijze waarop waarden en normen zich in het sociale leven articuleren, te observeren en te analyseren (Kluckhohn, F.R., Strodtbeck, F.L., 1961).

Er kunnen verschillende temporele dimensies van het handelen worden onderscheiden. In wat volgt hebben we vier dimensies weerhouden, die in de geraadpleegde literatuur frequent aan bod komen: de tijdsconcepties, de tijdsperspectieven, de attitudes t.o.v. de tijd en het tijdsgebruik of de tijdsbesteding.

De fundamentele contradictie die besloten ligt in de categorie 'tijd', komt tot uiting in twee tegengestelde *tijdsconcepties* (Benjamin, A.C., 1981; Eichardus, M., 1985; Kümmel, F., 1981; Tillich, P., 1936). De tijd kan enerzijds worden beschouwd als drager van duurzaamheid en continuïteit, anderzijds als een opeenvolging van momenten of als een destructieve kracht. In de eerste conceptie staan de begrippen duur, permanentie en onveranderlijkheid centraal. De tweede conceptie benadrukt de idee van verandering.

Culturen kunnen gekarakteriseerd worden a.h.v. hun dominante tijdsconceptie. In de Joods-Christelijke traditie bv. heeft de cosmos een temporeel karakter met een duidelijk begin- en

eindpunt. Het universum verwezenlijkt zich over de tijd en zelfs God, het ordescheppend principe bestaat in de tijd (Elchardus, M., 1985). In het traditionele Indische denken daarentegen beschouwt men het wezenlijke als a-temporeel. Het tijdelijke, het veranderlijke, de wording en de geschiedenis worden in deze conceptie gedevalueerd tot irrelevanties (Elchardus, M., 1985; Benjamin, A.C., 1981).

Als tweede dimensie van tijd onderscheiden we *de tijdsperspectieven*. Tijdsperspectieven kunnen op verschillende manieren gekarakteriseerd worden. Een eerste manier refereert naar de culturele waardering voor ofwel de repetitieve, ofwel de niet-wederkerende aspecten van de gebeurtenissen (Eliade, M., 1965; Maltz, D.N., 1968). E. Leach (1961) onderscheidt deze twee polen door te stellen dat alle temporele aspecten van twee basiservaringen zijn afgeleid: enerzijds de ervaring dat bepaalde natuurlijke fenomenen zich voortdurend herhalen, anderzijds de ervaring dat gebeurtenissen onomkeerbaar zijn. Op basis van deze dichotomie en de vastgestelde culturele voorkeur voor één van beide polen hebben C. Lévy-Strauss (1967) en R. Horton (1967) het onderscheid gemaakt tussen culturen die het repetitieve karakter van de fenomenen benadrukken ('category') en deze die de sequentie en de geschiedenis van de gebeurtenissen accentueren ('history').

Beide perspectieven leunen nauw aan bij de hierboven beschreven tijdsconcepties. Bij het beklemtonen van het wederkerende -een conceptie die in de eerste plaats aandacht heeft voor wat zich herhaalt- poogt men als het ware de tijd zelf uit te schakelen en vervullen de begrippen duur en onveranderlijkheid een centrale rol. In die zin kunnen we stellen dat de 'categorische' oriëntatie tot een statisch concept van de tijd leidt. De 'historische' oriëntatie daarentegen, met de nadruk op het onomkeerbare van de gebeurtenissen, houdt niet alleen rekening met verandering, doch sluit tevens de mogelijkheid in om vooruitgang begripsmatig te vatten en positief te waarderen.

Een tweede manier waarop tijdsperspectieven kunnen worden onderscheiden, is gebaseerd op de gerichtheid van individuen, collectiviteiten of culturen naar het verleden, het heden of de toekomst. Deze oriëntatie houdt een sterke waardencomponent in, die de richting van de persoonlijke en collectieve acties beïnvloedt. Onafhankelijk van de waarde die men hecht aan 'tijd' zelf, aan 'duur' of aan het waarnemen van periodiciteiten, zal het heersende tijdsperspectief in grote mate determineren hoe in tijd wordt geïnvesteerd. Tijd, ruimte, energie en andere hulpmiddelen worden op verschillende manieren besteed al naargelang men handelt in functie van oude tradities, actuele noden of toekomstige prospecties (Tiryakian, E.A., 1978; Aguessy, H., 1978; Mc. Hale, J., 1979).

Verskillende auteurs (Luhmann, N., 1976, Bourdieu, P., 1963, Wax, M., 1961, Elchardus, M., 1985) hebben tevens gewezen op de perceptie van interactie tussen deze drie coördinaten of wat N. Luhmann 'temporele integratie' noemt.

De laatste twee temporele dimensies zullen we samen behandelen. Niet zelden worden de houdingen of attitudes t.o.v. de tijd, immers uitgedrukt in termen van de voorkeur voor een bepaald tijdsgebruik.

De attitude t.o.v. de tijd als een schaars goed bv. kan een rationeel tijdsgebruik in de hand werken: stiptheid en efficiëntie worden belangrijk geacht en het wachten zal negatief gewaardeerd worden (zie bv. Weber, M., 1958; Winnubst, J.A.M., 1975; Bell, D., 1960; Elchardus, M., 1983b; Linder, S.B., 1970). In een samenleving waarin tijd als een schaars goed wordt benaderd, kan echter een ostentatieve consumptie van tijd precies een middel zijn om zich te onderscheiden en een bepaalde waardering te genieten (Veblen, T., 1899).

Volgens E.T. Hall (1973) wordt de westerse cultuur gekenmerkt door een 'monochronische' houding t.o.v. de tijd. Dit betekent dat men slechts één activiteit in eenzelfde tijdsbestek uitvoert. Andere culturen worden gekarakteriseerd door 'polychronisme' of de neiging om verschillende activiteiten tegelijkertijd uit te voeren. De afhandeling van zakelijke transacties in Zuid-Amerika bv., wordt in een grote mate beïnvloed door dit 'polychronisme'. In de zakenkantoren aldaar is het niet ongebruikelijk dat verschillende afspraken terzelfdertijd worden behandeld en bovendien nog regelmatig worden onderbroken door uiteenlopende gebeurtenissen, zoals bv. een familiebezoek, die niets met de zaak te maken hebben. Dergelijke situaties steken schril af tegen de 'monochrome' attitude die leidt tot het bijhouden van nauwkeurige agenda's en tijdsroosters teneinde de kans op simultane afspraken te verkleinen. Deze westerse tijdsattitude gaat gepaard met een differentiatie van het tijdsgebruik en met een verregaande segmentatie van de tijd in discrete tijdseenheden die elk een specifieke betekenis en specifieke gedragsvoorschriften vertonen (Elchardus, M., Glorieux, I., 1987). We weten allemaal dat het ongepast is om bijvoorbeeld 's nachts iemand op te bellen maar bovendien krijgt een nachtelijke telefoon onmiddellijk de betekenis van iets dat dringend of ernstig is. In de Latijnse culturen is de temporele afbakening van bepaalde activiteiten veel minder strikt en is de betekenis van de verschillende tijdsbestekken weinig exclusief.

De attitudes t.o.v. de tijd en de normen die het tijdsgebruik regelen, zijn dus duidelijk *cultuurspecifiek* (Zerubavel, E., 1976, 1979, 1980, 1981; Schöps, M., 1980). Deze normen betreffen niet alleen de temporele parameters, zoals timing, ritme, duur en sequentie, maar ze manifesteren zich ook in de chronologie, de chronometrie en de activiteiten of de gebeurtenissen die het tijdsgebruik structureren (Zeitgebers).

3. Temporele aspecten en culturele identiteit

Uit wat voorafgaat blijkt dat de verschillende tijdsconcepties, houdingen en gebruiken m.b.t. de tijd variëren met de waarden, de mythen, de denkbeelden en de ideeën die het handelen van de actoren oriënteren en structureren (Sorokin, P., Merton, R., 1937; Coser, L.A., Coser, R.L., 1963; Lewis, J.D., Weigert, A.J., 1981). De tijd is dus geen neutrale categorie, doch een symbool dat de totale cultuur van een bevolkingsgroep kleurt.

De tijdsconcepties, tijdsperspectieven en houdingen t.o.v. de tijd drukken a.h.w. datgene uit wat een maatschappij of groep als wenselijk definieert (Le Goff, J., 1960; Bergmann, W., 1984). Via de uitdrukking van een bepaalde definitie van de werkelijkheid en van het wenselijke kan de tijd het lidmaatschap van een bepaalde waardengemeenschap aanduiden. Het is dan ook niet verwonderlijk dat de tijd een belangrijke rol speelt in de tot standkoming, de ontwikkeling en de accentuering van een gemeenschappelijke identiteit, alsook in de markering van de gemeenschapsgrenzen.

Men kan onmogelijk ontkennen dat de dominante tijdsconceptie uit de Joods-Christelijke traditie verschilt van deze uit de Griekse traditie (Wax, M., 1960; Pattaro, G., 1975; Lloyd, G.E.R., 1975; Yaker, H.M., 1975; Russel, J.L., 1981). De verschillen tussen beide worden echter dikwijls bijzonder sterk in de verf gezet. De eerste traditie wordt dan voorgesteld als haast uitsluitend gekenmerkt door een lineaire notie van de tijd, terwijl in de tweede een cyclisch tijdsconcept vooropgesteld wordt. In de antiek Griekse samenleving blijken de beide tijdsnoties nochtans naast elkaar te hebben bestaan (Lloyd, G.E.R., 1975) en het is ongetwijfeld juist te spreken van het relatieve belang van bepaalde tijdsconcepties in plaats van de absolute dominantie ervan. De systematische accentuering van verschillen zou wel eens het resultaat kunnen zijn van een herinterpretatie vanwege het Christendom teneinde de Joodse wortels van de Christelijke traditie duidelijk te onderscheiden van de Griekse heideneën.

Dit voorbeeld verwijst naar de functie van de tijd in het proces van culturele differentiatie. Het leert ons bovendien dat de dominante tijdsconceptie van een samenleving de dominante definitie van de werkelijkheid weerspiegelt. We kunnen dan ook verwachten dat in periodes van sociale verandering en bij de opkomst van nieuwe definities van de werkelijkheid, de latente conflicten via concurrerende tijdsconcepties aan het licht kunnen komen. In de Middeleeuwen kwamen de spanningen tussen de realiteitsdefinities van de Kerk en deze van de handelaars bv. tot uiting in conflicten m.b.t. het tijdsgebruik en de tijdsconcepties. De Kerk betoogde dat alle tijd aan God toebehoort en verweet de handelaars dat ze door middel van krediet en intrest de tijd gebruikten en misbruikten voor eigen profijt. De handelaars zijn er echter in geslaagd om vanuit hun groeiende machtspositie, een meer instrumentele visie op

de tijd te verspreiden. De mate waarin ze dit hebben kunnen realiseren, blijkt bv. uit wat J. Le Goff (1960) aanhaalt in verband met de stad Aire-sur-la-Lysse waar in 1355 de gouverneur de toestemming gaf tot de constructie van een belfort waarvan de klokken de uren van de handelstransacties en de werkuren van de textielarbeiders zouden aangeven. Vóór de introductie van de belforten met hun klokken, bezaten de kerken en kloosters a.h.w. een monopolie op de tijdsordening en op het aanduiden van de dagindeling van de gelovige burgers.

De temporele aspecten van het handelen kunnen - net als andere uitdrukkingen van bepaalde definities van de werkelijkheid of ideaalbeelden - als een indicator worden beschouwd van het lidmaatschap van een bepaalde waardengemeenschap of van de aspiraties daartoe.

De accentuering van interne samenhang gaat meestal gepaard met het onderlijnen van verschillpunten met andere gemeenschappen en met al degenen die niet worden geacht deel van de eigen gemeenschap uit te maken. In dit onderscheidingsproces speelt de tijd een belangrijke rol, meer bepaald als basis voor het realiseren, het ontwikkelen en het benadrukken van het gemeenschapsgevoel.

In zijn onderzoek naar de betekenis van de protestantse ethiek voor de ontwikkeling van het westers kapitalisme, beschrijft Weber de wijze waarop de protestantse burgers zich trachtten te onderscheiden door een levenswijze gebaseerd op hard werken en soberheid en waarin de notie 'tijd is geld' richtinggevend was. Deze levensstijl stak schril af tegen de ostentatieve vrijetijdsbesteding van de aristocratische levensstijl waarvan deze protestantse burgers zich expliciet wilden distantiëren (Weber, M., 1958).

Een gelijkaardige poging tot differentiatie treffen we reeds veel vroeger aan in het klassieke Griekenland waar elke stadsstaat zijn eigen kalender had, die erop gericht was de uniformiteit en de samenhang binnen elke stadsstaat te benadrukken en de verschillende staten van elkaar te onderscheiden (Lloyd, G.E.R., 1975).

De enorme inspanning die men tijdens het eerste Concilie (Nicea, 325) leverde om een formule te vinden, die moest verhinderen dat het christelijk paasfeest ooit zou samenvallen met het joodse paasfeest - waarvan het nochtans afstamde - wijst eveneens op het belang van 'tijd' als middel om sociale afstand te creëren (Zerubavel, E., 1977).

Het symbolisch belang van 'tijd' om fundamentele verschillpunten - vaak zelfs een breuk - aan te duiden, komt ook heel manifest tot uiting in de kalenderhervormingen die na een revolutie worden doorgevoerd (Zerubavel, E., 1977).

De relevantie van 'tijd' als middel om een gemeenschappelijke identiteit en affiniteit uit te drukken, heeft niets aan belang verloren in de loop van het moderniseringsproces. Sommige

auteurs gaan zelfs zover te beweren dat het belang van het temporele is toegenomen en dat de gemeenschappelijke band met de tijd nog het enige is wat hedendaagse stadsbewoners gemeen hebben (Lewis, J.D., Weigert, A.J., 1981).

In het socialisatieproces van de leden van een specifieke culturele gemeenschap speelt de tijd in elk geval een primordiale rol. Deze socialisatie vindt in een belangrijke mate plaats door het aanleren en/of wijzigen van temporele gebruiken. Kenmerkend bv. In de opleiding van professionals is het geleidelijk afbouwen van het onderscheid tussen wekdagen en weekend.

In religieuze gemeenschappen en communes wordt eveneens veel aandacht besteed aan de manipulatie van het temporele. Een voorbeeld hiervan is de waargenomen vrijetijdsbesteding in religieuze sekten, die volledig in functie staat van het religieuze engagement (Dobbelaere, K., Wilson, B., 1985). In bepaalde gemeenschappen (bv. Twin Oak) gebeurt de omschakeling veel explicieter en probeert men op systematische wijze alle elementen uit de gevestigde samenleving die men als irrationeel beschouwt (bv. zondagen en geïnstitutionaliseerde rustdagen) te elimineren (Hall, J.R., 1979). In dit opzicht zijn de overeenkomsten tussen bepaalde hedendaagse communes en de eeuwenoude strakke tijdsordering van de Benedictijnse kloosters heel treffend (cfr. Zerubavel, E., 1980).

Indien de tijd een middel is voor de realisatie van sociale afstand en exclusiviteit en voor het benadrukken van deviantie, dan vormt het tevens een basis voor de allocatie van prestige. Het statusstreven kan zich immers concretiseren in het overnemen van bepaalde tijdsconcepties of van een bepaalde manier van tijdsgebruik. Onderzoek bij Marokkaanse boeren bracht aan het licht dat de abstracte kalendertijd vooral gekend was bij de meest ambitieuze leden van de gemeenschap, terwijl de anderen zich bleven baseren op de agrarische cyclus en de religieus georiënteerde tijdsrekening (Eickelman, D.F., 1977).

De tijdsconcepties, de temporele gebruiken en de houdingen t.o.v. de tijd zijn ook nauw verbonden met tradities, conventies en gebruiken en behoren als dusdanig tot de meer invariante aspecten van een cultuur. Het is pas zeer geleidelijk en dankzij een voorzichtige introductiewijze dat de Juliaanse kalender kon worden verspreid (Bardis, P.D., 1978; Bergmann, W., 1984); de poging tot een radicale verandering van de tijdsordering via de invoering van de Franse, republikeinse kalender is trouwens mislukt (Zerubavel, E., 1977; Backzo, B., 1981). In dit verband kunnen we ook verwijzen naar de inspanningen die men tijdens de industriële revolutie leverde om de tijdsordering van de arbeiders te veranderen (Debouzy, M., 1979; Thompson, E.P., 1967; Coriat, B., 1981; Braverman, H., 1974). De huidige spanningen in de Derde Wereldlanden tussen een temporaliteit die solidair is gebleven met de agrarische productiewijze en een temporaliteit die de industriële

productiewijze volgt, bieden een andere illustratie van de weerstand die men onvervindt bij het doorvoeren van veranderingen in de tijdsordering (Bourdieu, P., 1963; Inkeles, A., Smith, D.A., 1974).

Het belang van deze, grotendeels culturele, temporele aspecten van het handelen, is zo bijzonder groot omdat ze op een zeer rechtstreekse wijze betrokken zijn bij de organisatie van het dagelijkse leven. De mogelijkheden om rekening te houden met een eventuele toekomst of om doelen te stellen op korte, middenlange en lange termijn, het beheren van een budget, het respecteren van dead-lines, de stabiliteit van engagements, ... worden beïnvloed door de temporele aspecten van het handelen. Het is dan ook niet verbazend dat de slechte schoolresultaten van migrantenkinderen vaak zijn toe te schrijven aan hun onwetendheid betreffende de heersende temporele normen (stiptheid, temporele afspraken, planning, ...) (Eisenstadt, S.N., 1949). Normen die echter, na een aanpassingsproces, zo vanzelfsprekend lijken, dat afwijking nog slechts als slechte wil of psychisch falen wordt geïnterpreteerd.

4. Temporele aspecten en migratie

De relatie tussen de temporele aspecten en de culturele identiteit, die we hierboven hebben beschreven, is geen stabiel gegeven. Wat betreft de migratie, lijkt het ons dat minstens zes interveniërende variabelen deze relatie kunnen beïnvloeden:

- de migratie of abrupte transitie van een ruraal milieu naar een urbane omgeving en daarmee verbonden de overgang van een rurale productiewijze naar een industrieel productieproces;
- het perspectief van een terugkeer naar het land van herkomst;
- de confrontatie met de (vreemde) cultuur van het gastland en met de andere migrantenculturen;
- de religieuze, ideologische en culturele ontwikkelingen in het land van herkomst en hun betekenis voor de ervaring van een culturele identiteit;
- de reactie van het gastland op de immigratie en de problemen die daar uit voortvloeien;
- de minoriteitspositie van de migranten.

Elk van deze aspecten zullen we hieronder afzonderlijk behandelen.

4.1. Het migratieproces

Migratie gaat in vele gevallen gepaard met een overgang van een rurale, niet geïndustrialiseerde samenleving naar een urbane en geïndustrialiseerde maatschappij. Aangezien de verschillen inzake temporaliteit tussen beide maatschappijvormen substantieel zijn (Bourdieu, P., 1963; Eickelman, D.F., 1977; Demonio, L. 1979; Mc. Hale, J., 1979), kan men verwachten dat deze overgang bepaalde problemen stelt.

In een niet zo recent artikel vestigde Eisenstadt (1949) reeds de aandacht op de temporele problemen van Joodse migranten die op een abrupte wijze geconfronteerd werden met de gemoderniseerde wereld. In het onderzoek m.b.t. de adaptatieproblemen van migranten daarentegen wordt deze temporele adaptatie echter zelden geproblematiseerd (zie bv. Basham, R., 1978; Prahbu, P., 1956; Hauser, P., 1957; Hanna, W., Judith, L., 1971; Bryce-Laporte, R.S., 1980; Horowitz, D.L., 1985).

In een rurale samenleving vormen de activiteencyclus, de systemen van tijdsrekening, de rituelen, de legenden, de religie, de natuurfenomenen, ... a.h.w. een geheel en worden geconcipeerd als een natuurlijke orde. Sociale gebeurtenissen vormen de basis voor de tijdsindeling en de tijdsrekening en verlenen aldus een intrinsieke betekenis aan de onderscheiden tijdsbestekken.

In een urbaan-industriële omgeving wordt de temporele ordening van activiteiten in hoofdzaak geregeld door een meer abstract, mathematisch-quantitatief systeem van tijdsrekening. De systemen van tijdsrekening zijn er in verregaande mate geabstraheerd van de sociale gebeurtenissen. De tijd is geconcipeerd als een continuüm met een mathematische logica: tijdsbestekken zijn in grote mate onderling uitwisselbaar, tijd kan gespaard en opgeteld worden, ... De betekenis van de verschillende tijdsbestekken is veel abstracter en het systeem van tijdsrekening heeft in veel grotere mate een instrumenteel karakter dan in rurale samenlevingen (Evans-Pritchard, E.E., 1973; Sorokin, P.A., Merton, R.K., 1937).

De ontwikkeling van dit eerder 'quantitatief' tijdsconcept van de gemoderniseerde samenleving uit het 'qualitatief' tijdsconcept van de traditioneel-rurale samenleving is nauw verbonden met de processen van structurele differentiatie en van waardenveralgemening, die zich voordoen in de loop van het moderniseringsproces. De dynamiek van waardenveralgemening manifesteert zich ook in de temporele symbolen, de tijdsconcepties, de attitudes t.o.v. de tijd en in de temporele gebruiken die in deze waarden geworteld zijn (Elchardus, M., Glorieux, I., 1987; Bourdieu, P., 1963; Eickelman, D.F., 1977; Demonio, L.,

1979; Cottle, T.J., Klineberg, S.L., 1974). De overgang van een traditioneel ruraal milieu naar een gemoderniseerde, urbane omgeving confronteert het concrete, rigide waardensysteem van de immigranten met het flexibel en abstract waardensysteem van de gemoderniseerde samenleving. In bepaalde gevallen kan deze confrontatie een voedingsbodemp vormen voor fundamentalistische bewegingen die de terugkeer bepleiten naar de traditionele waarden en rituelen en hun concrete betekenis.

4.2. Het perspectief van terugkeer

Er stelt zich bij de migratie een probleem dat voortvloeit uit de paradox tussen de verklaring van de immigranten vroeg of laat naar hun thuisland te zullen terugkeren en hun steeds uitgestelde terugreis (Roosens, E., 1982; Berger, J., Mohr, J., 1974; Castles, S., Kosack, G., 1973). Een belangrijk gevolg hiervan is de blijvende oriëntatie - dikwijls ook van de tweede generatie - op de streek van herkomst. Een dergelijke oriëntatie remt ontegensprekelijk het integratieproces in een belangrijke mate af: de migranten blijven zichzelf beschouwen als 'vreemdelingen' die slechts tijdelijk in het gastland verblijven (Roosens, E., 1982).

Deze attitude wordt vaak nog bevorderd door de zwakke juridische positie van de migranten en het aanmoedigen van hun 'vrijwillige' terugkeer.

De immigrant zelf heeft er uiteraard alle belang bij datgene wat hij in de migratie heeft gezocht en gewonnen, m.n. de socio-economische lotsverbetering, af te meten aan het bestel van het thuisland en met de normen van de streek van herkomst. Deze referentie aan de streek van herkomst waar men eens zal terugkeren, levert een duidelijke winst op aan prestige en aan symbolisch kapitaal (Roosens, E., 1982). Tijdens de verlofperiode kunnen geschenken en aankopen op een demonstratieve wijze als statussymbolen worden aangewend. Indien de migrant zich daarentegen als een soort 'nieuwe' Belg opstelt, dan moet hij het in de meeste gevallen afleggen tegen de autochtone, Belgische bevolking.

De blijvende oriëntatie op de streek van herkomst oefent een duidelijke invloed uit op de tijdsconceptie en het tijdsgebruik van de immigranten. De tijd die ze in het gastland doorbrengen, wordt als een transitieperiode beschouwd, die ze zo instrumenteel mogelijk proberen aan te wenden. Het werk stelt hen in de mogelijkheid geld te vergaren voor hun terugkeer naar hun vaderland (Berger, J., Mohr, J., 1974; Eliade, M., 1952). Na het werk, in de vrije tijd, worden de immigranten geconfronteerd met de kloof die hen van hun werkelijke leven scheidt. Dit gevoel van vervreemding is uiteraard veel sterker bij migranten die afgesneden zijn van hun familie. De gastarbeiders die geëmigreerd zijn met gans hun gezin hebben naast hun werk ook nog het gezinsleven en de opvoeding van de kinderen als

oriëntatiepunten in het heden. In verband met het gevoel van vervreemding kunnen we de wijze waarop een Italiaanse gastarbeider het tijdsbesef van de migranten vergelijkt met dat van een gevangene, vermelden (Castles, S., Kosack, G., 1973). Net als een gevangene is de gastarbeider afgesneden van verleden en toekomst en heeft het heden geen enkele intrinsieke waarde. Hij mist alles wat hij als afwezig voelt, terwijl het afwezige ondertussen zonder hem doorgaat. De dingen in het heden dringen niet langer tot hem door. Hij beleeft alleen het heden van de dingen die buiten hem staan, niet zijn eigen heden. In die zin leeft de immigrant in een soort van gevangenschap (Berger, J., Mohr, J., 1974). Hij zal op de duur steeds sterker gaan leven in herinneringen en verwachtingen totdat die twee niet meer van elkaar te onderscheiden zijn. Hij loopt als het ware op zijn 'vrijlating' in de toekomst vooruit, als zijnde het ogenblik waarop hij zich weer kan voegen bij alles wat hij in het verleden heeft achtergelaten.

4.3. Het contact tussen verschillende culturen

De verschillen in de temporele aspecten van het handelen, vormen vaak een bron van ergernis en conflict wanneer personen met een verschillende culturele achtergrond met elkaar in interactie treden.

Bij de contacten tussen personen met een verschillende culturele of religieuze achtergrond kunnen allerlei misverstanden ontstaan m.b.t. de sociale tijd waarin de interactie plaatsgrijpt (Lauer, R.H., 1981). E. Hall en F. Whyte (1960) identificeerden vijf dimensies van de tijd, die bij interculturele contacten tot conflicten kunnen leiden, namelijk afspraak-tijd, discussie-tijd, kennismakingstijd, bezoektijd en uurroosters. Een vergelijking van de Latijns-Amerikaanse cultuur met de Noord-Amerikaanse leverde talrijke illustraties op voor elk van deze dimensies. In Latijns-Amerikaanse landen is het bv. niet ongewoon dat men uren op iemand moet wachten, ook al had men een afspraak. In Noord-Amerika wordt dit veelal als een belediging ervaren. De kennismakingstijd bij zakelijke aangelegenheden is in Latijns-Amerika, in vergelijking met Noord-Amerika, vrij lang. In de Verenigde Staten zijn zakelijke gesprekken van bij de aanvang meestal strikt beperkt tot de essentie van de zaak. In de Latijns-Amerikaanse cultuur daarentegen is het onbetaamlijk om bij de eerste bijeenkomst reeds over zaken te beginnen praten. Er hoort eerst een lang kennismakingsritueel plaats te vinden, dat vaak verschillende samenkomsten behelst.

De problemen die voortvloeien uit inter-culturele confrontaties zijn echter niet beperkt tot misverstanden die voortvloeien uit afwijkende culturele gebruiken. De culturele en religieuze achtergrond verwerft een veel groter conflictpotentieel wanneer immigranten of minderheden

zich als leden van een ethnische groep gedragen en deze achtergrond expliciet als een onderscheidingscriterium beklemtonen.

De culturele en religieuze kenmerken waarmee een gemeenschap zich als een ethnische groep definieert en afbakt, omvatten slechts een deel van de observeerbare cultuurelementen. De gehanteerde kenmerken vormen een combinatie van enkele elementen die de gemeenschapsleden als relevant beschouwen om zich als groep te karakteriseren en hun status te beklemtonen. F. Barth (1979) wijst erop dat een ethnische groep in de eerste plaats een vorm van sociale organisatie is, waarbij de leden gebruik maken van bepaalde cultuurtrekken die al dan niet op een historiografisch, verifieerbare wijze uit hun verleden afkomstig zijn. Deze trekken kunnen aan belang verliezen en door andere worden vervangen. Hun belangrijkste functie is de grensafbakening en de onderscheiding.

Diezelfde auteur wijst er ook op dat de intensiteit waarmee een groep zich als een ethnische groep profileert, toeneemt bij een vrij intens ruimtelijk-geografisch en sociaal contact tussen de leden van verschillende culturele en religieuze gemeenschappen. Op basis hiervan kunnen we verwachten dat de immigranten hun ethniciteit sterker zullen beklemtonen dan hun achtergebleven streekgenoten.

Aangezien 'tijd' een belangrijke factor vormt in de ontwikkeling van een sociale identiteit en bij de sociale afgrenzing kunnen we veronderstellen dat bij de kenmerken die worden gehanteerd om de ethnische identiteit te accentueren, de beschreven temporele aspecten een belangrijke rol zullen spelen (Movahedi, S., 1985). Deze temporele aspecten zijn bovendien door hun zichtbaarheid en hun dagelijkse relevantie (Grossin, W., 1974) uiterst geschikt om als grensafbakening te dienen.

Het is echter niet altijd even gemakkelijk om de temporele specificiteit te behouden in een 'vreemd' milieu. Het vasthouden aan de dagelijkse vijf gebedsstonden kan bv. moeilijk zijn voor Moslims die werken in een omgeving waarin de activiteiten slechts worden onderbroken door de lunchpauze. Bij de immigranten uit de Moslimlanden kunnen we trouwens een duidelijk verschil waarnemen tussen degenen die zich als Moslim willen profileren en belang hechten aan een dagindeling op basis van de vijf gebedsstonden en degenen voor wie de Moslimidentiteit en de daarmee verbonden temporaliteit van secundair belang zijn.

We kunnen veronderstellen dat de migranten hun ethnische identiteit sterker zullen beklemtonen naarmate ze hun immigratie als tijdelijk percipiëren en benadrukken. Op dit vlak kunnen de culturele, religieuze en ideologische ontwikkelingen in het thuisland, alsook de concurrentie tussen de in het gastland vertegenwoordigde organisaties en groeperingen eveneens een rol spelen (Dassetto, F., Bastenier, A., 1986). In het algemeen kunnen we dan verwachten dat het accentueren van de ethnische identiteit wordt gestimuleerd naarmate de integratie wordt tegengewerkt, hetzij door bepaalde ontwikkelingen in het thuisland, hetzij door de reactie van het gastland.

4.4. De ontwikkelingen in het land van herkomst

Voor al degenen waarvan de migratie met een zekere dwang (politiek, economisch of sociaal) gepaard gaat, vormt het thuisland een centraal object van nostalgie (Eliade, M., 1952) en belangstelling. Uitgaande van het perspectief van terugkeer, de referentie naar en vergelijkingen met de streek van herkomst, kunnen we een verhoogde gevoeligheid van de migranten voor de ontwikkelingen in het thuisland veronderstellen. We kunnen bovendien verwachten dat diverse groepen uit het thuisland actieve inspanningen leveren om - ook in het gastland - een culturele, religieuze of ideologische invloed op de migranten uit te oefenen. De Moslim-organisaties in België zijn bv. uitgebouwd op basis van organisaties van het land van herkomst, bv. Direction Générale des Affaires Religieuses de Turquie; Mission Culturelle de l'Ambassade du Maroc, van transnationale organisaties, bv. La Ligue Islamique Mondiale; Appel Islamique en van Islamgemeenschappen (Dassetto, F., Bastenier, A., 1986). De relaties die deze verschillende organisaties met elkaar onderhouden, zijn niet altijd even vreedzaam. Wat betreft het uitbouwen van hun invloedssystemen, binden ze met elkaar zelfs een regelrechte concurrentiestrijd aan. Voor België kunnen we bv. de onenigheid vermelden tussen de Ligue Islamique Mondiale (Mekka) en de Appel Islamique (Lybië) m.b.t. de controle over de Centre Islamique van Brussel, nl. de grote moskee (Dassetto, F., Bastenier, A., 1986).

In dit opzicht is iedere analyse van de culturele, religieuze en ethnische identiteit van de migranten, die zich beperkt tot hun confrontatie met de sociale, economische, politieke en culturele context van het gastland onvolledig. Bij de studie van de migrantencultuur en de ontwikkeling van hun identiteit en temporaliteit dienen we derhalve rekening te houden met bepaalde ontwikkelingen in het thuisland. Het inschatten van de invloed uitgaande van het religieus revival in de Moslimlanden, van de betekenis van 'intégrisme' en 'fundamentalisme' voor de migranten (zie bv. de uiteenlopende reacties van de immigranten op de protestmanifestatie tegen de Amerikaanse aanval op Tripoli van 20 april 1986), van de mate waarin en de wijze waarop conflicterende culturele, religieuze en ideologische strekkingen in het thuisland hun aanspraken op de loyaliteit van de migranten laten gelden (bv. de Turkse 'grijze wolven' en de Marokkaanse 'Tablighi'), mag in geen geval verwaarloosd worden bij het bestuderen van de relaties tussen de culturele identiteit en de temporele aspecten van het handelen. Een significant voorbeeld in dit verband, is het jaarlijks terugkerend geschil bij het bepalen van de aanvang van de Ramadan. Progressistische Moslims houden zich hierbij aan de datum aangegeven op de schriftelijk vastgelegde kalender, terwijl voor de fundamentalistische Moslims, de Ramadan ingaat wanneer aan de universiteit van Kaïro de eerste, nieuwe maansikkel wordt waargenomen.

4.5. Reacties van het gastland

Tot hiertoe werd de aandacht in hoofdzaak gericht op de mogelijke reactiewijzen van de immigranten. We dienen echter eveneens rekening te houden met de wijze waarop het gastland op deze confrontatie reageert, alsook met de pogingen tot integratie of segregatie die het onderneemt. Op basis van hetgeen voorafgaat kunnen we veronderstellen dat in deze strategieën de temporaliteit van de immigranten een belangrijk element vormt. De ingrepen op de tijd vertrekken immers niet van een louter pragmatische bekommernis om synchroniciteit en coördinatie, doch vormen een bestanddeel van het streven naar culturele hegemonie. Het belang van de tijd voor de culturele en sociale integratie van een sociaal systeem werd reeds door Julius Caesar onderkend. De gestandaardiseerde kalender zag hij als een belangrijke basis voor de consolidatie van de eenheid van het Romeinse Rijk (Bardis, P.D., 1978).

De invoering van een gestandaardiseerde Joodse kalender hield verband met de verspreiding van de bevolking in de diaspora, en had als expliciet doel de eenheid van het Joodse volk te bewaren (Neher, A., 1975).

De realisatie van culturele en sociale integratie was eveneens één van de voornaamste bekommernissen van de bourgeoisie die - in die loop van het moderniseringsproces - geconfronteerd werd met een snel aangroeiende arbeidersklasse. Uit de studies m.b.t. de temporele dimensies van dit facet van rationalisering (Debouzy, M., 1979; Thompson, E.P., 1963, 1967; Cottrel, W.F., 1939) blijkt duidelijk dat naast de bekommernis voor de coördinatie van de activiteiten, de vorming van een volgzaam en gedisciplineerd arbeiderspotentieel een belangrijke doelstelling vormde. De arbeiders van hun kant hebben zich altijd verzet tegen deze interventies. Gelet op de weerstanden die dergelijke ingrepen kunnen opwekken, zullen ook de inspanningen om de temporaliteit van de immigranten te veranderen of in de temporaliteit van het gastland in te passen, wellicht niet probleemloos verlopen. Anderzijds zal de integratie slechts partieel zijn zonder een vorm van 'temporele' integratie.

4.6. De minderheidspositie

Het effect van de minderheidspositie van migranten op hun tijdsperspectief werd reeds benadrukt door P. Ram en G. Murphy (1952). In een onderzoek naar de relaties tussen Hindoes en Moslims in India, constateerden ze dat deze twee groepen uiteenlopende tijdsperspectieven hanteren. De Hindoes situeren gebeurtenissen op een quasi onbepaalde tijdsas, de Moslims daarentegen beschouwen de geschiedenis als iets dynamisch en situeren de belangrijke gebeurtenissen in het heden. De toekomst van de Hindoes is open en

onvoorspelbaar, deze van de Moslims is voorgestructureerd. Voor deze laatste is de meest nabije toekomst tevens de meest levendige, de best voorstelbare toekomst.

Deze divergerende tijdsperspectieven hebben belangrijke gevolgen voor de manier waarop beide groepen hun wederzijdse relaties beschouwen. Wat dit betreft zijn de Hindoes zeer fatalistisch: hun problemen zijn eeuwenoud en onoplosbaar op korte termijn. Voor de Moslims daarentegen zijn de ethnische problemen zeer recent van oorsprong en hun oplossing slechts een kwestie van enkele dagen.

Ram en Murphy stellen twee hypothesen voor, die deze divergerende tijdsperspectieven zouden kunnen verklaren. De eerste hypothese brengt het tijdsperspectief in verband met de culturele achtergrond van beide groepen. Indien deze hypothese correct is, dan zou men hetzelfde lange tijdsperspectief aantreffen bij de Hindoes die in Pakistan verblijven, en het korte tijdsperspectief van de Moslims zou men terugvinden bij hun geloofsgenoten in Pakistan, Iran, Egypte, ...

De andere hypothese schrijft de divergentie in tijdsperspectieven toe aan het verschil tussen meerderheid en minderheid, tussen een bevolkingsgroep die zich veilig voelt en een andere die zich in een toestand van onveiligheid en onzekerheid bevindt. Volgens deze benadering is het korte tijdsperspectief van de Moslims vooral een gevolg van het feit dat ze voortdurend rekening moeten houden met de dreiging van aanslagen, uitwijzing, inkomensderving, ... In een dergelijke situatie zijn het recente verleden en de onmiddellijke toekomst zeer belangrijk om het handelen in het heden te motiveren. In het geval van de Hindoes echter - die de meerderheid vormen en in grote mate het maatschappelijk leven bepalen - is deze dagdagelijkse bezorgdheid niet relevant. Hun maatschappelijke positie is veel stabielere en kan in een veel grotere mate gezien worden als een onderdeel van langdurige evolutieprocessen.

De invloed van de minderheidspositie op de temporele aspecten van het handelen is wellicht niet beperkt tot de tijdsperspectieven. De minderheidspositie geeft immers vaak aanleiding tot een intensere ethnische profilering. Zoals hierboven werd beschreven, vormen alle temporele aspecten een belangrijk symbolisch potentieel in dit profileringsproces.

5. Besluit

We hopen dat deze bijdrage heeft kunnen illustreren dat de variabele 'tijd' zometeen een onmisbaar, dan toch zeker een belangrijk element vormt in de studie van inter-ethnische en inter-culturele relaties en van de diverse aspecten van het migratieproces.

We hebben vooral de invloed willen belichten, die het migratieproces - via de verschillende temporele dimensies van het handelen - op de organisatie van de betrokken collectiviteiten, alsook op hun onderlinge relaties uitoefent.

Met ons pleidooi voor een grotere aandacht voor het temporele aspect in het migratieproces hebben we geenszins de bedoeling de verdiensten van vroegere migratiestudies of andere benaderingen te minimaliseren. We zijn wel van oordeel dat een grotere aandacht voor de tijdsaspecten het inzicht kan verbeteren in de tot standkoming en de afwikkeling van inter-culturele contacten.

VOETNOTEN

- (1) Een vroegere, enigszins verschillende, Franstalige versie van deze bijdrage verscheen in *Studi Emigrazione/Etudes Migrations*, XXIV, Giugno 1987, 86: 138-154.
- (2) Met migratiestudies bedoelen we vnl. de studies die betrekking hebben op de internationale migratie van gastarbeiders (en eventueel hun familie) uit rurale gebieden naar geïndustrialiseerde en geurbaniseerde gebieden. Dit artikel heeft betrekking op de migratie in deze ruime en algemene betekenis.

BIBLIOGRAFIE

AGUÉSSY, H.

1978 *Interprétations Sociologiques du Temps et Pathologie du Temps dans les pays en développement*, in, Ricoeur, P., e.a. *Le Temps et les Philosophies*, Paris, Payot/Unesco.

BACKZO, B.

1981 *Révolutionner le temps. Temps libre*, 4, 35-142.

BARDIS, P.D.

1978 *Cronus in the Eternal City: Scientific, Social, and Philosophical Aspects of Time in Ancient Rome. Sociologica Internationalis*, 16, 1-2, 5-54.

BARTH, F.

1979 *Ethnic Groups and Boundaries*. Boston, Little Brown.

BASHAM, R.

1978 *The Cross-Cultural Study of Complex Societies*. Palo Alto/California, Mayfield Publishing Company.

BELL, D.

1960 *The End of Ideology*, New York, Free Press, 227-271.

BENJAMIN, A.C.

1981 *Ideas of Time in the History of Philosophy*, in, Frazer, J.T., *The Voices of Time*, Amherst, The University of Massachusetts Press, 3-30.

BERGER, J., MOHR, J.

1974 *De Zevende Man*, Bussum, Het Wereldvenster.

BERGMANN, W.

1984 *Der römische Kalender: Zur sozialen Konstruktion der Zeitrechnung, Saeculum*, 35, 1, 1-16.

BOURDIEU, P.

1963 *La Société Traditionnelle: Attitude à l'égard du temps et conduite économique. Sociologie du Travail*, 1, 24-44.

BRAVERMAN, H.

1974 *Labor and Monopoly Capital. The degradation of work in the twentieth century*. New York/London, Monthly Review Press.

BRYCE-LAPORTE, R.S.

1980 *Sourcebook on the new immigration, Implications for the United States and the International Community*. New Jersey, New Brunswick.

- CASTLES, S., KOSACK, G.**
1973 *Immigrant Workers and Class Structure in Western Europe*, London.
- CORIAT, B.**
1981 *De Werkplaats en de Stopwatch. Over Taylorisme, Fordisme en massaproductie*. Amsterdam, Van Genneep.
- COSER, L.A., COSER, R.L.**
1963 Time Perspective and Social Structure, in, Gouldner, A.W., Gouldner, H.P., *Modern Sociology: An Introduction to the Study of Human Interaction*. New York, Harcourt, Brace and World, 638-646.
- COTTLE, T.J., KLINEBERG, S.L.**
1974 *The Present of Things Future: Explorations of Time in Human Experience*. New York, Free Press.
- COTTREL, W.F.**
1939 Of Time and the Railroader. *American Sociological Review*, 4, 190-198.
- DASSETTO, F., BASTENIER, A.**
1986 Moslimorganisaties in België. *Tijdschrift voor Sociologie*, 1/2, 381-393.
- DEBOUZY, M.**
1979 Aspects du Temps Industriel aux Etats-Unis au début du dix-neuvième siècle. *Cahiers Internationaux de Sociologie*, LXVII, 197-220.
- DEMONIO, L.**
1979 La Quadrature du Cycle. Logiques et contraintes du Temps en Milieu Rural. *Cahiers Internationaux de Sociologie*, LXVII, 221-236.
- DOBBELAERE, K., WILSON, B.**
1985 Het Sektarisch Antwoord op het Begrip Vrije Tijd. Het tijdsbudget van de Belgische Moonies: een gevallenstudie. *Vrije Tijd en Samenleving*, 4, 2, 133-165.
- DURKHEIM, E.**
1912 *Les Formes Élémentaires de la vie Religieuse*. Paris, Alcan.
- EICKELMAN, D.F.**
1977 Time in a Complex Society: A Moroccan Example. *Ethnology*, 1, 39-55.
- EISENSTADT, S.N.**
1949 The Perception of Time and Space in a Situation of Culture-Contact. *Journal of the Royal Anthropological Institute*, 79, 63-68.
- ELCHARDUS, M.**
1983 a De Ethiek van de Dualistische Conceptie van de Tijd. *Vrije Tijd en Samenleving*, 4, 343-373.
1983 b Van Vrijtijdsbeleid naar een Politiek van Tijdsordering, in, *Arbeid en Vrije Tijd: Morgen Anders*. CSC-Vormingswerk, Brussel.
1985 Het Sociale Substraat van de Tijd. *Tijdschrift voor Sociologie*, 317-353.
- ELCHARDUS, M., GLORIEUX, I.**
1987 *Découpage Social et Signification du Temps*. Colloque 'Temps Sociaux', Louvain-La-Neuve, 5-6 février 1987. Bruxelles, TOR, Centrum voor Sociologie, V.U.B..

- ELIADE, M.**
 1952 *Images et symboles. Essays sur le symbolisme magico-religieux.* Paris, Gallimard.
- 1965 *Le Sacré et le Profane.* Paris, Gallimard.
- EVANS-PRITCHARD, E.E.**
 1973 Time is not a continuum, in, Douglas, M., *Rules and Meanings*, Harmondsworth, Penguin, 75-81.
- GROSSIN, W.**
 1974 *Les Temps de la Vie Quotidienne.* Paris, Mouton.
- HALL, J.R.**
 1979 Time and Communal Life; An Applied Phenomenology. *Human Studies*, 2, 3, 247-257.
- HALL, E.T.**
 1959 *The Silent Language.* New York, Anchor Press.
- HALL, E.T., WHYTE, W.F.**
 1960 Intercultural Communication: A Guide to Men of Action. *Human Organization*, 19(spring), 7-9.
- HANNA, W.J., JUDITH, L.**
 1971 *Urban Dynamics in Black Africa.* Chicago, Aldine-Atherton.
- HAUSER, P.M.**
 1957 *Urbanization in Asia and the Far East.* Calcutta, Unesco.
- HOROWITZ, D.L.**
 1985 *Ethnic groups in conflict.* Berkeley, University of California Press.
- HORTON, J.**
 1967 a The Variety of Time. *Transaction*, 4, 5, 9-12.
- 1967 b Time and Cool People. *Transaction*, 4, 5, 5-9.
- HORTON, R.**
 1967 African Traditional Thought and Western Science. in, *Africa*, 37: 176-179.
- HUGHES, E.C.**
 1948 The Study of Ethnic Relations. *Dalhousie Review*, Vol. XXVIII, 4, Jan.
- 1961 The Nature of Racial Frontiers, in Masuoka, J., Valien, P. (eds.), *Race Relations: Problems and Theory.* University of North Carolina Press.
- 1971 *The Sociological Eye.* Selected papers on institutions & race. Chicago, Aldine-Atherton.
- INKELES, A., SMITH, D.A.**
 1974 *Becoming modern.* Cambridge/Massachusetts, Harvard University Press.
- KLUCHHOHM, F.R., STRODBECK, F.L.**
 1961 *Variations in Value Orientation.* Evanston, Ill., Row, Peterson and Company.
- KÜMMEL, F.**
 Time as Succession and the Problem of Duration, in, Frazer, J.T., *op. cit.*
- LAUER, R.H.**
 1981 *Temporal Man: The Meaning and Uses of Social Time.* New York, Praeger Publishers.

- LEACH, E.R.**
Two Essays Concerning the Symbolic Representation of Time, in, *Rethinking Anthropology*, London, Athlone Press, 124-136.
- LE GOFF, J.**
1960 Temps de l'Eglise et Temps du Marchand. *Annales*, 15, 417-433.
- LEVY-STRAUSS, C.**
1967 Time Regained, in, *The Savage Mind*. Chicago, University of Chicago Press, 217-244.
- LEWIS, J.D., WEIGERT, A.J.**
1981 The Structures and Meanings of Social Time. *Social Forces*, 60, 2, 432-462.
- LINDER, S.B.**
1970 *The Harried Leisure Class*. New York, Columbia University Press.
- LLOYD, G.E.R.**
1975 Le Temps dans la Pensée Grecque, in , Ricoeur, P., e.a., *Les Cultures et le Temps*. Paris, Payot/Unesco.
- LUHMANN, N.**
1976 The Future cannot begin; Temporal Structures in Modern Society. *Social Research*, 130-152.
- MC HALE, J.**
1976 Time and the Future Sense, in, Greenaway, F., (ed.), *Time and the Sciences*. Paris, Unesco.
- MALTZ, D.M.**
1968 Primitive Time-Reckoning as a Symbolic System. *Cornell Journal of Social Relations*, 3, 85-112.
- MOVAHEDI, S.**
1985 Cultural Preconceptions of Time: Can we use operational time to meddle in God's time? *Comparative Studies in Society and History*, 27, 3, 385-400.
- NEHER, A.**
1975 Vision du Temps et l'Histoire dans la Culture Juive, in, Ricoeur, P., e.a., *Les Cultures et le Temps*. Paris, Payot/Unesco.
- PATTARO, G.**
1975 La Conception Chrétienne du Temps, in Ricoeur, P., *Les cultures et le Temps*, Paris, Payot/Unesco.
- PRAHBU, P.N.**
1956 A Study on the Social Effects of Urbanization, in, Unesco, *The Social Implications of Industrialization and Urbanization*, Calcutta, Unesco.
- RAM, P., MURPHY, G.**
1952 Recent Investigations of Hindu Muslim Relations in India. *Human Organization*, XI, 2, 13-16.
- ROOSSENS, E.**
1982 Etnische groep en etnische identiteit. Symbolen of concepten?, in, Amersfoort, J.M.M., Entzinger, H.B., (eds.), *Immigrant en Samenleving*. Deventer, Van Loghum Slaterus, 99-122.
- RUSSEL, J.L.**
Time in Christian Thought, in, Frazer, J.T., *op. cit.*

- SCHÖPS, M.**
1980 *Zeit und Gesellschaft*. Stuttgart, Enke.
- SOROKIN, P.A., MERTON, R.K.**
1937 Social Time: Methodological and Functional Analysis. *American Journal of Sociology*, 42, 615-629.
- THOMPSON, E.P.**
1963 *The Making of the English Working Class*. New York, Vintage Books.
1967 Time, Work--Discipline, and Industrial Capitalism. *Past and Present*, 36, 56-97.
- TILLICH, P.**
1936 *The Interpretation of History*. New York, Scribner's.
- TIRYAKIAN, E.A.**
1978 The Time Perspectives of Modernity. *Loisir et Société/leisure and Society*, 1, 125-156.
- VEBLEN, T.**
1899 *The Theory of the Leisure Class*. New York, Mentor Books.
- WAX, M.**
1961 Ancient Judaism and the Protestant Ethic. *American Journal of Sociology*, 449-455.
- WEBER, M.**
1958 *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*. New York, Ch. Scribner's Sons, (transl. T. Parsons).
- WINNUBST, J.A.M.**
1975 *Het Westers Tijdsyndroom*. Nijmegen, Stichting Studentenpers.
- YAKER, H.M.**
1971 Time in the Biblical and Greek Worlds, in, H.M. Yaker, et.al., *The Future of Time: Man's Temporal environment*, Doubleday, Garden city, 15-35.
- ZERUBAVEL, E.**
1976 Timetables and Scheduling: On the Social Organization of Time. *Sociological Inquiry*, 46, 87-94.
1977 The French Republican Calendar: A Case Study in the Sociology of Time. *American Sociological Review*, 42, 868-877.
1979 Private Time and Public Time: The Temporal Structure of Social Accessibility and Professional Commitments. *Social Forces*, 58, 1, 38-58.
1980 The Benedictine Ethic and the Modern Spirit of Scheduling. *Sociological Inquiry*, 50, 2, 157-169.
1981 *Hidden Rythms; Schedules and Calendars in Social Life*. Chicago/London, -the University of Chicago Press.